

УДК 347.412

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА СУТНОСТІ СУБСИДІАРНИХ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Сампара Н.М., аспірант
кафедри цивільного права і процесу юридичного факультету
Тернопільський національний економічний університет,
адвокат

У статті досліджено поняття та сутність такого виду правовідносин, як субсидіарні зобов'язання. Проаналізовано юридичну доктрину та норми цивільного законодавства щодо специфіки субсидіарних зобов'язань.

Ключові слова: зобов'язання, субсидіарні зобов'язання, обов'язок, кредитор, боржник.

В статье исследовано понятие и сущность такого вида правоотношений, как субсидиарные обязательства. Проанализировано юридическую доктрину и нормы гражданского законодательства об особенностях субсидиарных обязательств.

Ключевые слова: обязательство, субсидиарное обязательство, обязанность, кредитор, должник.

Sampara N.M. ON THE QUESTION OF THE DEFINITION AND NATURE OF SUBSIDIARY CIVIL OBLIGATIONS

In the article the concept and nature of this type of relationship as a subsidiary liability. Analyzed the legal doctrine and rules of civil law on the specifics of subsidiary obligations.

Key words: commitment, subsidiary obligation, obligation, creditor, debtor.

Постановка проблеми. Однією з основних цивільно-правових категорій, що забезпечують належне функціонування ринкових відносин в Україні, є зобов'язання. Нормативному регулюванню зобов'язальних правовідносин у ЦК України присвячено книгу п'яту «Зобов'язальне право». Хоча законодавцем визначено поняття зобов'язання, однак у науці цивільного права немає єдиного підходу до розуміння цього терміну. І цих причин поняття зобов'язання, а також інші питання, що виникають у сфері зобов'язальних правовідносин, є актуальними і заслуговують на постійну увагу вчених-цивілістів та практиків. Одним із таких проблемних питань є визначення поняття та сутності субсидіарних цивільно-правових зобов'язань.

Ступінь розробленості проблеми. Проблематику цивільно-правових зобов'язань, у тому числі і субсидіарних, досліджували в наукових доробках такі вчені, як М. Агарков, С. Вільнянський, Н. Голубева, Ж. Завальна, А. Каплін, Р. Майданик, В. Слома, Є. Суханов, Д. Трут, А. Чанишева та ін. Проте, незважаючи на низку наукових досліджень у цій сфері, науковцями здебільшого акцентувалася увага на загальних властивостях, структурі, класифікації та авторських визначеннях поняття зобов'язання як явища. Водночас ґрунтовного і комплексного дослідження поняття та сутності такого різновиду цивільно-правових зобов'язань, як субсидіарні, не було проведено.

Метою статті є дослідження поняття та сутності субсидіарних цивільно-правових зобов'язань.

Виклад основного матеріалу. На законодавчому рівні фактично відсутнє визначення поняття субсидіарного зобов'язання. Тому у дослідженні цього цивільно-правового явища слід застосовувати метод сходження від загального до конкретного, що зумовить виокремлення основних властивостей

та дасть підстави для визначення специфіки субсидіарного зобов'язання. Так, відповідно до ст. 509 ЦК України зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку [1].

Хоча у своїх працях науковці-цивілісти дотримуються аналогічного визначення поняття зобов'язання, однак щодо розуміння його сутності у вчених є й інші позиції. Зокрема, на думку Ж. Завальної, під зобов'язанням слід розуміти правовідносини, в яких зобов'язана особа на вимогу управленої особи зобов'язана здійснити певну дію чи утриматися від такої [2, с. 150].

Інші автори відзначають, що оскільки зобов'язання є різновидом цивільних правовідносин, то вони наділені тими ж ознаками, що і правовідносини [3, с. 298]. Слід погодитися з цією позицією, конкретизуючи її тим, що відносини, які виникають із зобов'язань, мають свою специфіку, що і є основою їхньої сутності.

Т. Ківалова визначила особливі ознаки зобов'язань, якими є динамічність; конкретна визначеність осіб; відсутність обов'язку у третіх осіб (окрім ситуацій, передбачених ст. 636 ЦК України); певна поведінка боржника (передача майна, виконання робіт, надання послуг) як об'єкта зобов'язання; право вимоги кредитора й обов'язок активної або пасивної поведінки боржника відповідно до цієї вимоги, що становлять зміст зобов'язальних правовідносин [4, с. 24]. Означена позиція потребує певного уточнення. Зокрема, реалізація кредитором свого суб'єктивного права у зобов'язаннях можлива лише завдяки виконанню боржником дій, що становлять його

обов'язок. Окрім того, специфіка зобов'язань у контексті теми дослідження безпосередньо залежить від правового зв'язку та особливою правового статусу учасників зобов'язання.

О. Іоффе виокремлював низку підстав, за якими здійснюється класифікація зобов'язань, таких як співвідношення прав і обов'язків; характер правового зв'язку між його учасниками; визначеність змісту або ж предмету зобов'язання; його мета та ін. [5, с. 103]. Незважаючи на значну кількість класифікаційних критеріїв поділу зобов'язань, одними з них науковцями виокремлено кількість учасників у зобов'язанні і їх відповідальність за його невиконання.

Загальновідомим є факт про те, що учасниками зобов'язання є один боржник і один кредитор, однак, як влучно зазначив Є. Суханов, кількість кредиторів і боржників у тому чи іншому зобов'язанні не обмежується законом [6, с. 24]. Із цих причин розвитку зобов'язальних правовідносин перебуває у процесі практичного вдосконалення, що зумовлює появу зобов'язань із множинністю осіб. Множинність може розумітися як на стороні кредитора, так і на стороні боржника, а також і шляхом залучення третіх осіб до зобов'язання.

Залежно від відповідальності, що може настати за невиконання зобов'язання, виділяють три види зобов'язань – часткові, солідарні та субсидіарні, останні з яких і є предметом нашого дослідження. Субсидіарні зобов'язання не мають нормативно-правового закріпленого визначення, і їх розуміння формується відповідно до потреб практики. Однак сам термін «субсидіарний» має місце у цивільно-правових нормах, що присвячені регулюванню зобов'язальних правовідносин, зокрема у ст. 619 ЦК України визначено підстави і порядок застосування субсидіарної відповідальності.

Незважаючи на відсутність нормативно-правового визначення субсидіарних зобов'язань, це поняття неодноразово було предметом дослідження для вітчизняних та зарубіжних науковців. Аналіз спеціальної юридичної літератури дає підстави стверджувати, що серед науковців немає єдиного підходу до розуміння субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. Одна група вчених, зокрема М. Кротов, В. Слома, Д. Трут, Є. Харитонов, вважає, що субсидіарні цивільно-правові зобов'язання є різновидом зобов'язань із множинністю осіб.

Так, Д. Трут під субсидіарним зобов'язанням розуміє таке правовідношення, де на стороні боржника є дві особи – основний боржник і додатковий (субсидіарний) і при якому кредитор буде мати право звернутися з вимогою до субсидіарного боржника у разі відмови від виконання зобов'язання з боку основного боржника або неотримання від останнього відповіді на вимогу в розумний строк [7, с. 188]. Є. Харитонов відзначає, що залежно від того, в якому розмірі кредитор має право вимагати, а боржник повинен виконати зобов'язання, і виокремлюють субсидіарні зобов'язання з множинністю осіб, які мають місце у пасивній або змішаній множин-

ності, тобто множинності на стороні боржника [8, с. 92].

Ця позиція має обґрунтоване право на існування, оскільки її фундаментом є спільні ознаки, що притаманні субсидіарним цивільно-правовим зобов'язанням та спорідненій групі зобов'язань із множинністю осіб, а також наявність не менше двох пасивних суб'єктів, до яких може бути пред'явлена вимога кредитора. Разом із тим субсидіарні зобов'язання мають специфічні особливості, які прихильниками цієї позиції були нівельовані у їхніх працях. Це безпосередньо стосується моменту виникнення основного і додаткового (субсидіарного) зобов'язання. Адже реалізація субсидіарного зобов'язання є можливою лише за певних умов, що залежать від основного зобов'язання, і здійснюється у разі, якщо боржник за основним зобов'язанням відмовився задовольняти вимогу кредитора або кредитор не одержав від нього в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу. Лише за виконання цих умов субсидіарне зобов'язання може бути реалізоване шляхом пред'явлення кредитором вимоги у повному обсязі до субсидіарного (додаткового) боржника. З цих причин інша група вчених, зокрема Г. Іванова, А. Каплін, О. Шевченко, обґрунтовують позицію щодо відсутності множинності осіб у субсидіарних зобов'язаннях. Так, на думку А. Капліна, під субсидіарними зобов'язаннями не слід розуміти зобов'язання із множинністю осіб, оскільки суб'єкти є сторонами двох взаємопов'язаних, проте самостійних зобов'язань (основного і додаткового), що є різними за своєю правовою природою [9, с. 366]. Варто підтримати цю позицію, оскільки субсидіарні зобов'язання суттєво відрізняються від зобов'язань із множинністю осіб. І це тому, що суб'єкти зобов'язання з множинністю осіб є учасниками одних і тих самих цивільних правовідносин, де пасивні суб'єкти частково або солідарно здійснюють виконання зобов'язання і у разі порушення його виконання несуть певну відповідальність. У цивільних правовідносинах, де має місце субсидіарне зобов'язання, відповідальність перед кредитором несуть два боржники – основний (за основним зобов'язанням), а за певних умов – додатковий (за субсидіарним зобов'язанням). Фактично це є дві форми різних, самостійних, однак взаємопов'язаних та взаємозалежних зобов'язальних правовідносин.

Взявши за основу критерій відповідальності боржників у зобов'язаннях, окремі автори обґрунтовують твердження про тотожність субсидіарного зобов'язання із субсидіарною відповідальністю. Саме на основі поняття субсидіарної відповідальності пропонують визначення субсидіарного зобов'язання як форми субсидіарної відповідальності. У ч. 1 ст. 619 ЦК України визначено підстави для настання субсидіарної відповідальності. Відповідно, договором або законом може бути передбачена поряд із відповідальністю боржника додаткова (субсидіарна) відповідальність іншої особи. Тож підставою виникнення субсидіарного зобов'язання слід вважати договір або закон. Специфічною ознакою суб-

сидіарного зобов'язання є його додатковий характер, сутність якого полягає у виконанні зобов'язання додатковим (субсидіарним) боржником, яке він виконує у разі невиконання зобов'язання основним боржником. Так, В. Вітрянський за критерієм розподілу відповідальності між кількома боржниками виокремлює часткову, солідарну і субсидіарну відповідальність, обґрунтовуючи існування субсидіарних зобов'язань лише за пасивної множинності [10, с. 629].

На противагу цьому твердженню окремі науковці у своїх працях обґрунтовують можливість існування субсидіарного зобов'язання з множинністю осіб на стороні кредитора. Активна множинність може мати місце у разі зобов'язання боржника щодо його виконання кредитором у порядку черговості [7, с. 190]. Однак із цією позицією важко погодитися, адже у чинному цивільному законодавстві, а саме у ст. 636 ЦК України, врегульовано порядок укладення договору на користь третьої особи, що за своєю сутністю є тотожним пропонуваної позиції.

Характеризуючи субсидіарні зобов'язання у цивільному законодавстві України, необхідно висвітлити, окрім поняття, також їхню сутність як правового явища. Разом із тим у контексті дослідження варто звернути увагу і на співвідношення термінів «поняття» і «сутність».

Поняття дає підстави для розуміння і пізнання сутності того чи іншого явища або процесу. Саме за допомогою поняття у формі абстрактного мислення узагальнюються істотні ознаки об'єкта дослідження. Тобто наукове поняття слід розуміти як певне явище об'єктивної дійсності, а сутність, у свою чергу, – його змістом. У філософському розумінні сутність є категорією діалектики, що відображає ті закономірності, які відбуваються у явищі та є сукупністю його внутрішніх зв'язків [11, с. 288].

Таким чином, такі явища, як «поняття» і «сутність», є взаємодоповнюючими та взаємопов'язаними між собою термінами у дослідженні субсидіарного цивільно-правового зобов'язання як правового явища. Варто зазначити, що поняття є явищем об'єктивної дійсності, що сприймається на підставі його ознак, а його сутність можливо розкрити завдяки глибинним науковим дослідженням. Визначення сутності субсидіарних зобов'язань неодноразово наводилося у працях вітчизняних вчених. Зокрема, Р. Майданик висловив позицію, що субсидіарні зобов'язання є правовою формою реалізації субсидіарної відповідальності, сутність якої полягає в тому, що кредитор повинен пред'явити вимогу додатковому боржнику, що виникає як наслідок порушення основним боржником свого зобов'язання [12, с. 6].

На думку В. Борисової, сутність субсидіарного зобов'язання полягає у його додатковому характері, підставою виникнення якого є низка юридичних фактів, окрім договору між основним боржником та кредитором, а предметом субсидіарного зобов'язання слід вважати дії щодо сплати грошових коштів, які є загальним еквівалентом цінності, а їх сплата

дає змогу припинити основне зобов'язання таким виконанням [13, с. 69].

Наукові підходи до визначення поняття субсидіарного цивільно-правового зобов'язання є підставою для виокремлення обов'язкових його ознак, що сприятиме визначенню його сутності як правового явища. До таких ознак (властивостей) слід віднести 1) договір або закон як підставу виникнення зобов'язання; 2) охоронний характер; 3) пасивну множинність осіб, що ґрунтується на черговості виконання зобов'язань перед кредитором; 4) предмет виконання зобов'язання; 5) специфічний характер відносин між основним і додатковим боржником; 6) нормативне визнання.

Договір або закон як підстава виникнення зобов'язання є властивістю субсидіарних зобов'язань. Відповідно до ч. 2 ст. 509 ЦК України підставами для виникнення зобов'язань є договори та інші правочини, завдання майнової (матеріальної) шкоди іншій особі, інші юридичні факти, акти цивільного законодавства, акти органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування, рішення суду, настання або ненастання певної події. Разом із тим законодавець чітко передбачив у ч. 1 ст. 619 ЦК України підстави для настання субсидіарної відповідальності, зазначивши, що договором або законом може бути передбачена поряд із відповідальністю боржника додаткова (субсидіарна) відповідальність іншої особи. Це означає, що субсидіарне зобов'язання може виникати на підставі як договору, так і закону. Оскільки у цивільному праві ті зобов'язання, що виникають на підставі договору, іменують регулятивними, то ті зобов'язання, що виникають з інших підстав, є охоронними.

За своїм функціональним призначенням субсидіарні зобов'язання слід вважати охоронними, адже моментом їх виникнення є порушення зобов'язання основним боржником. Їхня сутність полягає у закріпленні додаткових гарантій для кредитора щодо забезпечення його майнових прав та інтересів. Однак кредитор не може пред'явити вимогу субсидіарному (додатковому) боржнику, доки не пред'явить її основному боржнику, який або відмовиться задовольнити її, або не надасть відповіді на цю вимогу кредитора у розумний строк. З огляду на зміст цієї правової норми принагідним буде виокремлення такої характерної субсидіарному зобов'язанню властивості, що полягає у черговості виконання зобов'язання перед кредитором. Зобов'язальне правовідношення вважається виконаним за настання певних юридичних фактів, а саме: воно повинно бути виконано належним боржником належному кредиторові, в належному місці і в належний час із належним предметом і належним способом. Порядок черговості – пред'явлення вимоги до основного (за основним зобов'язанням), а згодом, дотримуючись установлених чинним законодавством умов, до додаткового (за субсидіарним зобов'язанням) боржника. При цьому останній зобов'язаний виконати цю вимогу лише у разі невиконання зобов'язання основним боржником. Так, ч. 3 ст. 619 ЦК

України передбачає, що кредитор не може вимагати виконання своєї вимоги у додаткового боржника в тому разі, якщо ця вимога може бути задоволена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника.

Четвертою характерною ознакою субсидіарного зобов'язання є предмет виконання. У спеціальній юридичній літературі має місце твердження про те, що у субсидіарних цивільно-правових зобов'язаннях і зобов'язаннях із множинністю осіб є спільний предмет зобов'язання [7, с. 187]. Однак із цією позицією важко погодитися, оскільки предмет основного зобов'язання, що виникає здебільшого на підставі договору і має регулятивний характер, може не збігатися із предметом субсидіарного зобов'язання. І це з тих причин, що до субсидіарного (додаткового) боржника неможливо пред'явити вимогу щодо виконання зобов'язання в натурі. Тому предметом субсидіарного зобов'язання можуть бути кошти у розмірі, рівноцінному вартості предмета за основним зобов'язанням.

Наявність у ЦК України норм про можливість залучення додаткового (субсидіарного) боржника, а також встановлення додаткової (субсидіарної) відповідальності іншої особи у зобов'язальних правовідносинах свідчить про значущість та законодавче визнання такого виду зобов'язань, як субсидіарні. Проте деякі науковці ставлять під сумнів існування субсидіарних зобов'язань, зважаючи на їх відмінну від часткових та солідарних зобов'язань правову природу [10, с. 626]. З наукового підходу стає зрозумілим, що вони зводять сутність субсидіарного цивільно-правового зобов'язання лише до субсидіарної відповідальності. Ця позиція не є безспірною. Хоча субсидіарне зобов'язання законодавчо не може бути нарівні із частковими та солідарними зобов'язаннями як видами зобов'язання із множинністю осіб, однак практика реалізації цивільних зобов'язальних правовідносин вимагає особливого механізму регулювання субсидіарних зобов'язань.

Висновки. Проведене дослідження нормативно-правової бази, наукової літератури дало підстави дійти висновку про те, що згідно з нормативно-правовими і науковими положеннями субсидіарне цивільно-правове зобов'язання є правовим явищем, сутність якого полягає у наявності договору або закону як підстави виникнення зобов'язання; охоронному характері; дотриманні порядку черговості виконання зобов'язання перед кредитором; наявності власного предмета виконання зобов'язання; специфіці відносин між основним та додатковим боржником; нормативному визнанні.

Сміливо можна стверджувати, що відносини між кредитором, основним боржником

та субсидіарним (додатковим) боржником є зобов'язальними і ґрунтуються на різних зобов'язаннях. Означене дає можливість сформулювати таке визначення субсидіарного зобов'язання. Субсидіарне зобов'язання – субсидіарний обов'язок боржника і субсидіарна вимога кредитора, що виникають із підстав, установлених договором або законом, зокрема у разі пред'явлення вимоги кредитором до основного боржника і його відмови у задоволенні вимоги кредитора або ненадання останньому відповіді в розумний строк; відсутності можливості задоволення вимог кредитора шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника; обов'язку субсидіарного (додаткового) боржника до задоволення вимог кредитора повідомити про це основного боржника.

Дослідження поняття та сутності субсидіарних цивільно-правових зобов'язань не вичерпується цією статтею, а буде предметом наукових досліджень і в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України : за станом на 1 листопада 2016 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2016. – 376 с. – (Бібліотека офіційних видань).
2. Завальна Ж.В. Щодо питання про юридичну природу зобов'язання / Ж.В. Завальна // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 147–150. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2012_2_35.
3. Цивільне право України: Підручник: у 2 т. // За заг. ред.. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011. – Т. 1. – 656 с.
4. Ківалова Т.С. Поняття та система зобов'язань у цивільному праві України / Т.С. Ківалова // Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип. 38. – С. 22–27. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2008_38_5.
5. Иоффе О.С. Обязательственное право / О.С. Иоффе. – М. : Юрид. лит., 1975, 880 с.
6. Суханов Е.А. Гражданское право: в 2 т. Том 2. : учебник / отв. ред. Е.А. Суханов. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 704 с.
7. Трут Д.В. Субсидіарні зобов'язання як різновид цивільно-правових зобов'язань з множинністю осіб / Д.В. Трут // Університетські наукові записки. – 2012. – № 4(44). – С. 186–192.
8. Цивільне законодавство України [Текст] : навч. посіб. / [Є.О. Харитонов та ін. ; за заг. ред. Є.О. Харитонова, К.Г. Некіт] ; Нац. Ун-т «Одес. юрид. акад.». – Одеса : Юрид. літ., 2013. – 388 с.
9. Гражданское право. Часть 2 [Текст] : [учебн.] / под. ред. А.Г. Каплина. – 2-е изд., перераб.и доп.]. – М. : Юристь, 2002. – 542 с.
10. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М. : Статут, 2011. – 847 с.
11. Шептулин А.П. Система категорий диалектики / А.П. Шептулин. – М. : Изд-во Наука, 1967. – 374 с.
12. Майданик Р.А. Місце зобов'язань в праві України / Р.А. Майданик // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 4. – С. 3–7.
13. Цивільне право України: Підручник: у 2 т. // За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011. – Т. 1. – 656 с.